

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 80-річчя Інституту історії України НАНУ

УДК 930.1(477)«1936–2016»

В.А.Смолій, О.А.Удод, О.В.Ясь*

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ: ВІХІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Висвітлюються основні періоди інституціональної та інтелектуальної історії установи у загальному контексті історії української історичної науки ХХ – початку ХХІ ст. Розглядаються перетворення й трансформації образів і концептуалізацій національної минувшини, пов'язані з науковими студіями в академічному Інституті історії України.

Ключові слова: *Інститут історії України, українська історіографія, інституціональна історія, інтелектуальна історія, історія історичної науки.*

Інституціональна мережа є базовою підосновою системи будь-якого наукового знання, котра забезпечує його трансляцію та циркуляцію як у межах фахової корпорації, так і у соціумі. Інституції адсорбують соціокультурні настанови, суспільні виклики, культурні практики та духовні віяння історичної доби, котрі розгортаються не тільки в певних наукових програмах, дослідницькому інструментарії та образах минувшини, а й у відповідних організаційних моделях функціонування науки. Ба більше, саме інституції значною мірою утворюють і продукують те неповторне середовище фахівців-інтелектуалів, в якому побутує повноцінний діапазон комунікативних і дослідницьких практик, завдяки котрим відбувається передача знання від одного покоління до іншого, плекається особистий зв'язок учитель – учні – учні учнів, зароджуються неформальні творчі спільноти й союзи – напрями, школи, гуртки, групи, тандеми тощо. У певному розумінні інституції є формами буття фахових корпорацій і, водночас, своєрідними сценами змагання, співжиття, взаємодії кількох генерацій учених. Адже на інституціональних майданчиках розгортаються не тільки персональні

* Смолій Валерій Андрійович – академік НАНУ, директор Інституту історії України НАН України

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Ясь Олексій Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відділ української історіографії

сценарії життя інтелектуалів відмінного віку, штибу, творчого потенціалу та адміністративного становища, а й співіснування/зіткнення/конфронтація творчих особистостей із розмаїтими амбіціями, мотиваціями, устремліннями, почуваннями, потребами, зацікавленнями, роль яких надзвичайно важлива в будь-якій системі знання, передусім на теренах соціогуманітаристики.

На відміну від фізико-математичних та інших наук, які метафорично (і не тільки!) називають точними, гуманістика й суспільствознавчі дисципліни зазвичай перебувають в епіцентрі соціокультурних трансформацій. Більше того, соціогуманітарне знання безпосередньо сприймає, засвоює, переломлює той чи інший хронотоп історичного буття, зокрема його кардинальні стрибки від звичного еволюційного плину до масштабних екстремальних колізій – революційних, воєнних, соціально-політичних й інших метаморфоз. Власне, парадигматичні взірці та моделі соціогуманітаристики безпосередньо пов'язані з суспільними викликами й культурними потребами.

Історична наука в інституціональному форматі ВУАН 1920-х рр. сприймалася/уявлялася тодішніми українськими вченими як неодмінна складова соціогуманітарного знання з виразним соціологічним рефреном. Тож продукувалися образи національної минувшини як певної етносоціальної цілісності, себто народу/нації у часі та просторі, котра зазнавала контраверсійних метаморфоз і трансформацій упродовж відмінних історичних епох. Звісно, такі уявлення тісно корелювалися з культурними контекстами виправдання й самоствердження, що мали висунути та представити історію України на академічному полі європейської та навіть світової минувшини.

Ідея конструювання української історії як своєїрідної національної цілісності постійно побутувала у фокусі уваги М.Грушевського – попри розмаїття його дослідницьких й організаційно-інституційних практик 1920-х рр. Приміром, слід згадати проект створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН, розроблений 1928 р. Планувалося перетворити науково-дослідну кафедру історії України в Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, задум М.Грушевського був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, спрямований передусім на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав конструювання низки компаративних і методологічних площин¹.

Утім соціокультурні трансформації та політичне ствердження радянського тоталітаризму поклали край перспективним інституціональним проектам на ниві української соціогуманітаристики й, заразом, стали катастрофічними для долі академії та всієї науки на обширах УСРР. На середину 1930-х рр. інституціональну мережу ВУАН було вщент зруйновано. Натомість осередки, створені за взірцями суспільно-партійної науки, як-от інститути ВУАМЛІН, не могли забезпечити ані відповідного «валу публікацій», ані кардинального переукруювання й радянзації історії України. Водночас помітно розширювався діапазон потреб в

¹ Проект організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським [1928 р.] // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.19.

«освяченні», себто інформаційному супроводі й поясненні метаморфоз партійного курсу для «виховання» радянської варіації «масової людини».

У світлі технократичного стилю керівництва партійної верхівки тодішня політика знання волею-неволею транслювалася у царину оргвисновків і чергових інституціональних трансформацій. Тим більше, що перетворення на ниві соціогуманітаристики визрівали від початку 1930-х рр., а колапс знекровленої тотальними репресіями гуманістики та суспільствознавства в радянській Україні набув справді-таки загрозливих масштабів, оскільки наукові інституції були вже не спроможними оперативно виконувати соціальні й культурні замовлення більшовицької партії. Приміром, у проекті постанови ЦК КП(б)У про роботу академії, котра готувалася десь наприкінці червня або на початку липня 1936 р., відзначалося: «Надзвичайно слабо поставлена робота у галузі суспільних наук. Академія абсолютно не займається історією України (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інше – Авт.), економікою і літературою. Інститути: Історії матеріальної культури, Мовознавства, Єврейської культури, Демографії і статистики, – засмічені чужими людьми, непридатними для наукової роботи»². Уцілілі рештки понівеченої, сплюндрованої та розчавленої ВУАН, які свого часу принесли у жертву тоталітарному молоху, у другій половині 1930-х рр. мали послугувати на ниві т. зв. «соціалістичного будівництва», а точніше для суцільної радянзації історії України.

Інститут історії України АН УСРР було утворено постановою ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» від 23 липня 1936 р. на базі ліквідованих інститутів ВУАМЛІН. Його конституювання розгорнулося в річищі великих інституціональних трансформацій соціогуманітарного знання в академії, позаяк, згідно з тією ж постановою, було засновано Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка та Аграрно-економічний інститут³.

За радянських часів створення Інституту історії України АН УСРР зазвичай пов'язували з загальними й абстрактними розумуваннями про «початок нового періоду»⁴, «розвиток радянської соціалістичної культури, науки, освіти» та потребами «практики соціалістичного будівництва», а також зі становленням окремого (як правило, третього) етапу української радянської історіографії⁵. Водночас указували на певну синхронію у виникненні республіканських і союзних інституцій⁶. Адже в лютому 1936 р. в Москві на базі Історико-археографічного інституту, Інституту книги, документа та письма АН СРСР, Інституту історії Комуністичної академії було створено Інститут

² Проект постанови ЦК КП(б)У про роботу Академії наук УСРР [не раніше 27 червня 1936 р.] // Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали / Відп. ред. О.С.Онищенко; упор. В.А.Кучмаренко, Л.І.Стрельська, Т.П.Папакіна, Л.М.Яременко, С.В.Старовойт; передм. В.А.Кучмаренко. – К., 2003. – С.223.

³ Постанова ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» (23 липня 1936 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – С.25.

⁴ Історіографія історії Української ССР / Отв. ред. И.С.Хмель. – К., 1986. – С.4–5.

⁵ Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.18–19.

⁶ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – С.33–34.

історії АН СРСР⁷. Він складався з восьми секторів: історії давнього світу, середніх віків, нової історії, історії колоніальних і залежних країн, історії СРСР (із секціями з історії Великої Росії, України, Білорусії, народів Кавказу, Сибіру й Півночі, Поволжя та народів Середньої Азії), археографічного, допоміжних історичних дисциплін і бібліографічного⁸.

У 1972 р. було здійснено першу спробу конструювання інституціональної генеалогії Інституту історії АН УРСР. За ініціативою Н.Комаренко, котра спиралася на свідчення старих працівників (К.Гуслистого, В.Дядиченка, Ф.Лося, М.Рубача, М.Супруненко та ін.), пропонувалося вважати попередником установи Український інститут марксизму, котрий своєю чергою спричинився до інституціонального становлення ВУАМЛІН⁹. Таким чином конструювалася тяглість або спадкоємність інституцій: Український інститут марксизму – Інститут історії ВУАМЛІН – Інститут історії України АН УРСР. Тобто походження останнього пов'язувалося із заснуванням у листопаді 1922 р. Українського інституту марксизму (від 1924 р. Українського інституту марксизму-ленінізму, Харків). Пропозицію Н.Комаренко доволі прихильно сприйняли старші колеги – К.Гуслистий і Ф.Лось. Обидва, хоч і з відмінною тональністю, підтримали авторку. Зокрема Ф.Лось зауважив, що «простежується цілковита спадкоємність як кадрів, так і проблематики наукових досліджень в Інституті історії ВУАМЛІН і в Інституті історії України АН УРСР»¹⁰. Дещо стримано на цю пропозицію відгукнувся К.Гуслистий, на думку котрого, «є підстави вважати, що Інститут історії АН УРСР існує 50 років. У становленні, розвитку й піднесенні української радянської історичної науки велику роль відігравав Інститут історії АН УРСР, зародження якого пов'язане зі створенням УІМЛІ (1922 р.)»¹¹. Однак час для такої ініціативи було обрано невдало, оскільки саме 1972 р. розпочалася кампанія з очищення академічних установ УРСР від неблагонадійних елементів, що супроводжувалася тотальним згортанням науково-дослідних проектів доби «запізнілої відлиги». Тому ініціативу Н.Комаренко про 50-літній ювілей інституту тихо й непомітно «спустили на гальмах».

Інакше оцінювали конституювання Інституту історії України АН УРСР спостерігачі поза «залізною завісою». Скажімо, Б.Крупницький в історіографічному огляді українського радянського історієписання, підготовленому у середині 1950-х рр., обстоював думку, що *«це вже була інституція нової формації і з новими тенденціями, які залишилися в силі і по сьогодні»*¹². Причому творення установи «нової формації» він пов'язував із кардинальними трансформаціями, ба навіть переформатуванням офіційної версії радянського марксизму, котра від інтернаціоналізму «розвінчаної» марксистської школи

⁷ Алексеева Г.Д. Академия наук СССР // Очерки истории исторической науки в СССР / Гл. ред. М.В.Нечкина. – Т.4. – Москва, 1966. – С.250.

⁸ Н.Л. [Лукин Н.М.] В Институте истории Академии наук // Историк-марксист. – 1936. – №2. – С.172.

⁹ Комаренко Н.В. До питання про генезис Інституту історії АН УРСР // Український історичний журнал. – 1972. – №5. – С.154–156.

¹⁰ Лось Ф.Є. З приводу листа Н.В.Комаренко // Там само. – №8. – С.158.

¹¹ Гуслистий К.Г. З приводу листа Н.В.Комаренко // Там само. – С.159.

¹² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступ. сл. Н.Полонської-Василенко [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1957. – С.33.

М.Покровського рухалася в бік перефарбованої/адаптованої апології російського великодержавництва, прикритої відповідними ідеологічними шатами. Недаремно підрозділ праці Б.Крупницького мав красномовну назву – «Доба переоцінки цінностей. Новий Історичний інститут при Академії наук УРСР»¹³. Отож створення Інституту історії України, як і інституціональні метаморфози 1936 р. в АН УРСР, Б.Крупницький розглядав у світлі нових дискурсивних практик російського/радянського великодержавництва, котрі мали звести історію України до становища «локальної історії» в «рамках великого цілого», своєрідного «додатка» до минувшини «великої Росії»¹⁴.

У контексті «советизації» української історичної науки тлумачив створення зазначеної інституції й О.Оглоблін, який у 1937–1941 рр. був старшим науковим співробітником, завідувачим сектором історії України епохи капіталізму та імперіалізму Інституту історії України АН УРСР. На його думку, саме у зв'язку з конституюванням установи з'явилися певні, хоч і дуже обмежені, можливості для наукової праці¹⁵. Водночас він обстоював твердження, що нова інституція постала «на базі ліквідованого Інституту історії ВУАМЛІН», а її видання «були цілковито підкорені завданням ідеологічної підготовки до грядущої війни»¹⁶.

Вочевидь, до конституювання Інституту історії України АН УРСР спричинилося поєднання цілої низки багатоманітних чинників. Передусім слід указати на поступове утвердження від середини 1930-х рр. на культурному полі СРСР нового великоросійського тренду, котрий неминуче продукував маргіналізацію республіканських наративів, себто радянізованих національних історій. Недаремно саме у цей час актуалізувався перегляд спадщини М.Покровського з наскрізною акцентуацією на демонтажі абстрактних «соціологічних епох». Натомість провідне місце мала посісти «історія всіх народів, які ввійшли до складу СРСР»¹⁷, а де-факто – російщення національних історій у вигляді так званих республіканських курсів.

У цьому інтелектуальному та культурному річизі варто розглядати інституціональний проект зі створення Інституту історії АН СРСР, структуру якого було спрямовано на вкраплення/включення історії різних народів до історії СРСР і навіть своєрідну адаптацію всесвітньої історії для місцевого, тобто радянського, споживача. Із такої перспективи республіканські інститути часто-густо сприймалися як свого роду філії московської академічної установи. Скажімо, саме в такому світлі (як представника «українського філіялу» АН) сприймали М.Марченка на розширеній нараді редколегії п'ятитомника з історії СРСР у березні – квітні 1938 р. в Москві¹⁸. Помітну роль відіграло

¹³ Там само. – С.33–37.

¹⁴ Там само. – С.37.

¹⁵ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US.* – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.363; *Оглоблін О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.14.

¹⁶ *Мезько-Оглоблін О.* Як большевики руйнували українську історичну науку // *Український історик.* – 2000. – Т.37, №1/3. – С.51.

¹⁷ *Дроздов П.* Решение партии и правительства об учебниках по истории и задачи советских историков // *Историк-марксист.* – 1936. – №1. – С.9–10.

¹⁸ Із стенограми наради редакції академічного п'ятитомного видання «История СССР» в Інституті історії АН СРСР про висвітлення історії України (29 і 31 березня 1938, м. Москва) //

й наслідування та калькування загальносоюзних інституціональних взірців, управлінських рішень, які простежуємо впродовж 1930-х рр. на теренах республіканської соціогуманітаристики. Тим паче, що місцеве керівництво безперечно орієнтувалося на шаблон, заданий із центру, себто московський Інститут історії. Урешті, слід узяти до уваги практично-утилітарні потреби із забезпечення «виробництва» посібників і підручників для радянської України, котрі республіканські функціонери вирішували звичним, директивним способом, себто за рахунок концентрації в одній установі наявних наукових ресурсів. Скажімо В.Пічета як сучасник відзначав, що новостворений Інститут історії України став «центром об'єднання радянських істориків України»¹⁹.

Проте розгорнути роботу ані новоспеченому директорові, ані колективові інституту, котрий тільки почав формуватися, так і не вдалося. Розпочалася «ежовщина», перші хвили якої докотилися до українських теренів саме 1936 р. А.Сараджева заарештували 27 грудня того року за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» в рамках бутафорської справи «троцькістської терористичної організації». У 1937 р. масштабна хвиля репресій повною мірою накрила Інститут історії України АН УРСР. Зокрема були засуджені та розстріляні старші наукові співробітники К.Гребенкін, В.Гуристримба, Г.Слюсаренко, Т.Скубицький, М.Трегубенко. 10 березня 1937 р. в Москві стратили й першого директора установи – А.Сараджева.

Новостворений інститут розглядався владою як осередок неблагонадійних і навіть «ворожих» елементів, але водночас сприймався як інтелектуальний та організаційний ресурс для впровадження радянської політики знання. Тому партійні функціонери вимагали показового «прориву на історичному фронті». Справу вирішили «по-більшовицькому» у вигляді експерименту з «селекції» інтелектуалів. До інституції негласно залучили «старих спеців» та влили «нову кров» – випускників інститутів червоної професури. Як згадувала Н.Полонська-Василенко:

«Перші “фахівці” запрошені були не як штатні співробітники, а лише як консультанти, що мали не постійну платню, а певний, як казали тоді “акордний” гонорар. Такими фахівцями в Інституті історії були М.Н.Петровський та Єв.Дм.Сташевський; далі до них приєдналися: М.М.Ткаченко, А.І.Ярошевич. Вони головним чином виступали як репетитори молодих членів інституту. Пізніше стали запрошувати “старих фахівців” вже на штатні посади. Так, в Інституті історії зайняли посади старших наукових співробітників: М.Н.Петровський, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко»²⁰.

У 1940 р., після так званого «возз'єднання», а по суті анексії західноукраїнських земель Радянським Союзом, до складу інституту у вигляді Львівського відділу «влилися» й представники галицької наукової школи М.Грушевського.

Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.93 (прим.56).

¹⁹ Пічета В.И. История Украины в советской историографии // 25 лет исторической науки в СССР / Под ред. В.П.Волгина, Е.В.Тарле, А.М.Панкратовой. – Москва; Ленинград, 1942. – С.165.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // ЗНТШ. – Т.173: 3б. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С.43.

Так волею долі чи недолі на інституціональній сцені Інституту історії України АН УРСР, хоч і на відносно короткий час, опинилися як В.Герасимчук, Ф.Голійчук, І.Крип'якевич, О.Терлецький, так і представники наймолодшої генерації галицьких інтелектуалів, зокрема в майбутньому визначний вітчизняний сходознавець і фундатор Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Пріцак, котрий пригадував:

«Після приходу Червоної армії до Львова було засновано там філіали інститутів київської Академії наук, між ними – Інституту історії України. Мій учитель Іван Крип'якевич став директором філіалу, а мене зробив вповнюючим обов'язки наукового секретаря, що затвердив київський директор С.Белоусов. На тому посту я оставався до мого переїзду до Києва в аспірантуру у акад. Агатангела Кримського»²¹.

Отже в передвоєнні роки відбулося конституювання Інституту історії України АН УРСР, яке сполучило/ввібрало у себе декілька ліній інституціональної історії – організаційну й інтелектуальну спадщину ВУАМЛІН, традиції радянської ВУАН та рештки ліквідованого НТШ. Інститут став унікальним інституціональним осередком кінця 1930 – початку 1940-х рр., який справді-таки об'єднав різноманітні типи вчених – червоних професорів, радянських і партійних висуванців, недавніх випускників інститутів народної освіти та педвузів, «старих спеців» з установ ВУАН, львівських учнів М.Грушевського й молодих галицьких інтелектуалів-початківців. Неприродність, алогічність і навіть абсурдність такого поєднання була вислідом тих масштабних селекційних експериментів і тотальних репресивних заходів, які проводилися більшовицьким режимом для створення радянського типу інтелектуала на національних, точніше республіканських, окраїнах великої червоної імперії – СРСР. Цьому строкатому колективу істориків випало стати авторами першого українського радянського нарративу.

Задекларовані як серія навчальних посібників, «Нариси з історії України» стали найбільш масштабним передвоєнним проектом, який частково було реалізовано на теренах тодішнього Інституту історії України АН УРСР²². Зокрема один із випусків «Нарисів...» видали навіть за часів німецько-радянської війни²³. У концептуальному сенсі вказана серія видань відображала проміжний, перехідний стан тодішнього республіканського нарративу, котрий поступово набував рис додаткового або «паралельного» тексту щодо централістичного, великоросійського канону з телеологічним, точніше жорстким формаційним і класовим

²¹ *Пріцак О.* Мій шлях історика // *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.: Кембридж, 1991. – С.69–70.

²² Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – Вип.1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. – К., 1937. – 209 с.; Вип.2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939. – 197 с.; Вип.8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. – К., 1939. – 274 с.; Вип.4: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – 268 с.; Вип.3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). – К., 1941. – 188 с.; Вип.6: *Оглоблін О.П.* Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – К., 1941. – 281 с.

²³ Нариси з історії України. – Вип.11: *Лось Ф.С.* Україна в роки столипінської реакції / Відп. ред. Ф.Ястребов. – К., 1944. – 141 с.

представленням у душі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і доволі обмежений, простір для національних історій, зокрема української минувшини. Іншим базовим та успішно реалізованим проектом передвоєнного Інституту історії України АН УРСР стала синтетична праця «Історія України: Короткий курс», видана 1940 р. в Києві. У широкому розумінні це був паралельний проект, який у міні-масштабі дублював інші інститутські роботи, як-от чотиритомний курс з історії України для вищої школи, що його установа отримала у спадок від ВУАМЛІН. Таким чином, передвоєнний інститут опрацьовував практично три «паралельних» версії історії України: «короткий курс», чотиритомний підручник для вишів і розширену серію «Нарисів...». Ф.Ястребов слушно схарактеризував цю ситуацію як «потрійну паралель»²⁴. Зрештою, на тлі нереалізованих проектів свого інституціонального попередника – Інституту історії ВУАМЛІН досягнення новоствореного інституту виглядають справді-таки вражаючими. Тим паче, якщо взяти до уваги те, що йдеться всього-на-всього про декілька десятків дослідників, із-поміж яких майже половина була істориками-початківцями, котрі робили перші кроки в науці.

Утім означені творчі й інституціональні досягнення розгорталися в річці формування республіканського наративу, котрий кардинально обмежував дослідницькі інтенції та потуги українських істориків порівняно з періодом 1920-х рр. Тому історієписання на обширах радянської України дедалі більше орієнтувалося на загальносоюзні взірці, котрі зводили його до статусу другорядної республіканської версії історії на тлі «великої» російсько-радянської імперської минувшини. Цей невідворотний процес на якийсь час загальмувала/відтермінувала страшна соціокультурна катастрофа – Друга світова війна. Для вчених Інституту історії України АН УРСР вона розпочалася начебто для всіх однаково й, водночас, для кожного по-своєму... Декого з аспірантів і співробітників, включно з другим директором інституту, мобілізували в армію. Когось евакуювали до далекої Уфи. Хтось залишився в німецькій окупації.

За зловтішною іронією долі, 20 жовтня 1941 р., в один і той самий день, по обидва боки фронту історики з колишнього інституту будь-що намагалися відновити інституцію – в окупованому Києві та у провінційній Уфі. Так, того дня в Київській міській управі відбулася нарада щодо відновлення діяльності УАН. Завідувач відділу культури й освіти К.Штепа призначив виконувачем обов'язків керівника Історично-філологічного відділу академії О.Оглоблина, директором Інституту археології – Н.Полонську-Василенко, а керівником Інституту історії України – М.Андрусяка²⁵. Проте нацистські чиновники з відомства А.Розенберга категоричного висловилися проти, позаяк побоювалися,

²⁴ Протокол №9 засідання Вченої ради Інституту історії України АН УРСР (9 вересня 1940 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.215.

²⁵ Наказ відділу культури та освіти Київської міської управи про призначення членів Президії УАН та директорів її установ (20 жовтня 1941 р., м. Київ) // Історія Національної академії наук України (1941–1945): У 2 ч. / Відп. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, В.А.Кучмаренко, Л.І.Стрельська, С.В.Старовойт, В.М.Удовик, Н.І.Малолетова. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.428–429. Див. також: *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог. – К., 2010. – С.124; *Чебан М.* Микола Андрусак (1902–1985). – Л., 2013. – С.34.

що академічні інституції стануть осередками «тупого націоналізму»²⁶. Натомість в Уфі у складі Інституту суспільних наук АН УРСР була створена й запрацювала група історії та археології. У першому її засіданні 20 жовтня 1941 р. брали участь Л.Славін, М.Петровський, В.Петров, М.Супруненко, Д.Бліфельд, К.Гуслистий, В.Дядиченко, О.Лагодовська, Ф.Лось і Ф.Шерстюк²⁷. Скупі протокольні записи зафіксували певну розгубленість учасників, які намагалися обміркувати/переосмислити колишні наукові плани і бодай якось пристосувати їх до обставин та умов евакуаційного буття.

Загалом життя евакуйованих українських радянських дослідників, митців, письменників в Уфі було вкрай тяжким, оскільки до проблем культурної ізоляції й тотальної невпевненості щодо найближчого майбуття долучалися неабиякі складнощі повсякденного існування, а фактично практики постійного виживання. В.Петров метафорично, але влучно та виразно означив цей стан: «На засланні в Уфі»²⁸. Як згадував тодішній учений секретар Інституту суспільних наук АН УРСР:

«При Інституті суспільних наук Академії наук, що об'єднав усі колишні соцеківські інститути (літератури, мовознавства, історії, археології, фольклору), письменники склали окрему секцію... Кожен з них дістає щомісяця 600 крб, при чому вираховання сягають до половини суми заробітної платні. Реально це дорівнювало восени та взимі 41–42 рр., за базарними цінами, вартості приблизно коло двох пудів борошна... Як проіснувати? Де дешевші ціни? Куди податися далі з цієї Уфи, щоб не пропасти? Де, в якому місці на базарі більше продуктів, скільки коштує масло? Такі питання, довкола яких обертається більшість розмов киян при зустрічі на вулицях Уфи. Одержані листи з Алма-Ати або Ташкенту з цінами на масло, помідори й виноград та згадками про ступені температури стали улюбленою лектурою. М'яті листи, передавані з рук у руки, сприймаються крізь нудьгу й почуття безнадії, як вістка про ілюзорну можливість порятунку»²⁹.

Зрештою утилітарні потреби «мобілізації мас», котрі визначали конфігурацію політики знання радянського режиму за воєнної доби, призвели до поступового відновлення інституту, яке завершилося лише після реевакуації до Києва в липні 1944 р.

Німецько-радянська війна спричинилася не тільки до масштабних соціокультурних трансформацій комуністичного режиму, а й висунула нові вимоги та запити до представлення минувшини народів СРСР. Воєнні реалії нав'язували плекання та масштабне поширення культу героїзму, що його намагалися оперти на історичні засади, аналогії, приклади, персоналії тощо. Тож потреби війни на якийсь час призупинили, точніше відсунули на другий план конструювання

²⁶ Витяг із підсумкового звіту керівника групи «Наука» доктора фон Франке до рейхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга про стан наукових установ у м. Київ (3 лютого 1942 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.336.

²⁷ Протоколи засідань групи історії та археології (20 жовтня – 4 грудня 1941 р.) // Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1.

²⁸ В.П. [Петров В.П.] На засланні в Уфі // Краківські вісті. – 1942, 21 серп. – №184. – С.3; 22 серп. – №185. – С.3; 23 серп. – №186. – С.3; 25 серп. – №187. – С.3; 26 серп. – №188. – С.3.

²⁹ В.П. [Петров В.П.] На засланні в Уфі // Там само. – 1942, 21 серп. – №184. – С.3.

спільної російсько-радянської минувшини для всіх народів СРСР. Натомість у підрадянському культурному просторі воєнної доби формувалися дискурси героїки та «локального» патріотизму, котрі прагнули вмонтувати як вибрані фрагменти-складові до «єдиного моноліту» загальнорадянського патріотизму. Логіка нищівної та руйнівної війни вносила свої мотиви у формування дослідницьких практик, які були зумовлені гострими потребами морально-психологічної мобілізації багатонаціонального населення воюючого СРСР. Тому практично-утилітарні вимоги воєнної доби формували той діапазон запитів, що адресувалися до історії, котру мали представляти у вигляді героїчної минувшини. Історія мала стати важливим мобілізуючим ресурсом.

Із поверненням до Києва Інститут історії України потрапив у нові динамічні соціокультурні обставини, які доволі швидко змінювалися наприкінці війни та в перші повоєнні роки. З одного боку, культурні настрої на нещодавно окупованих землях розгорталися в дусі апології «визволення», воєнної героїки та патріотизму, котрі хоч і культивувалися відповідними ідеологічними практиками, проте формували певний горизонт очікувань і надій, пов'язаних із кращим післявоєнним майбуттям. Учасникам та очевидцям воєнних подій хотілося вірити, що пережиті лихоліття закладуть засади нового буття. Причому ці настрої доволі потужно циркулювали у громадсько-культурному середовищі. З іншого боку, тренди партійного курсу воєнної доби, зокрема на ниві «культурного будівництва», перебували на роздоріжжі. Ідеологічні практики тих часів були однозначно спрямованими на плекання та поширення культу радянського героїзму, під який намагалися підвести історичну підоснову. Приміром, промовистою стала назва одного з відділів Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР – персональних героїв. Отож героїзм культивувався й освячувався, підживлювався певними історичними аналогіями на національному ґрунті, котрі у широкому сенсі являли собою продуковані «локальні версії» радянського патріотизму. Більше того, варіації «локального патріотизму» за часів великої війни поширювалися навіть на вірян, котрі в радянському культурному просторі передвоєнних років зазнавали потужного тиску як ворожі, або, принаймні, потенційно ворожі елементи. Натомість за воєнних часів культивування героїзму спричинилося до певних трансформацій підрадянського культурного простору, номінальними провідниками або виразниками чого волею-неволею ставали письменники, митці, науковці. Власне, героїка війни та культ патріотизму помітно розсували немарковані кордони дозволеного, котрі регламентувалися радянським режимом.

Утім перебіг подій упродовж 1946 р. доволі швидко продемонстрував ілюзорність післявоєнних сподівань на ниві культури й науки. Натомість розгорнулася нова кампанія з «викриття» М.Грушевського, його «буржуазної» школи. Та поміж казуїстичних змагань навколо ідеологічних догматів, «розвінчання» й критики примар «націоналістичної» концепції, пошуку гаданих послідовників визначного історика, хитросплетінь персональних інтриг партійних бонз упродовж 1946–1947 рр. проявилися декілька ключових проблем, що намічали кардинальні трансформації як у післявоєнному інституті, так і на обширах українського радянського історієписання загалом. Розгромна постанова ЦК КП(б)У

«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. остаточно розвіяла надії та сподівання щодо уявної лібералізації «правил гри» на ниві післявоєнної республіканської культури й науки³⁰. Доба воєнної героїки відійшла в минуле. Отож 1947 р. став апогеєм у ревізії героїко-патріотичної спадщини у царині республіканського історієписання, коли навіть завзяті оптимісти усвідомили чергову «точку неповернення». Натомість однозначно анонсувалася нова інституціональна радянська установка. «Інститут історії України» мав остаточно перетворитися на «Інститут історії» – зменшену, сіру та провінційну копію відомої союзної інституції, в якій студювання історії України передбачалося повністю вмонтувати у загальну конструкцію російсько-радянської минувшини.

Серпнева постанова ЦК КП(б)У 1947 р. започаткувала потужну погромницьку кампанію, скеровану супроти співробітників Інституту історії України, котрих закликали досягнути «високий» політичний сенс цього рішення³¹. Іманентною складовою зазначеної кампанії виявилася інспірована «дискусія» щодо так званих «націоналістичних помилок» і «прорахунків» в академічній установі. Її вислідом стала зміна керівництва інституту восени 1947 р. та подальша інституціональна реорганізація, котра відбулася на початку 1950-х рр. Передбачалося залишити відділи історії феодалізму, капіталізму та радянського суспільства, котрі відображали формаційний принцип у представленні минувшини. Відділ історії слов'ян планувалося перетворити на відділ історії країн народної демократії, а також створити три нових підрозділи – загальної історії, історіографії України та військово-історичний відділ. Останній мав замінити Комісію по історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР, котру планувалося влити до складу інституту, зокрема частину штатних одиниць передати на організацію нових відділів³². Цей план із невеликим змінами було реалізовано в липні 1950 р.³³ Реорганізація інституції на початку відбулася і у зміні назви. 6 вересня 1952 р. Президія АН УРСР ухвалила постанову про перейменування Інституту історії України на Інститут історії. Відтак 2 березня 1953 р. за ухвалою Ради Міністрів УРСР Інститут історії України АН УРСР став Інститутом історії АН УРСР³⁴, а 13 березня того ж року цю інформацію було взято до відома на засіданні Президії АН УРСР³⁵.

³⁰ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.559–565.

³¹ Витяг із стенограми виступу секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка на нараді істориків – наукових працівників і викладачів вузів м. Києва з критикою роботи Інституту історії України АН УРСР (16 вересня 1947 р., м. Київ) // Там само. – С.566.

³² Доповідна записка президента АН УРСР О.В.Палладіна до секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка про реорганізацію Інституту історії України АН УРСР (19 травня 1950 р.) // Історія Національної академії наук України: 1946–1950 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2008. – С.420–421.

³³ Шевчук Г. Научно-исследовательская работа Института истории Украины Академии наук Украинской ССР за 1950 год // Вопросы истории. – 1951. – №2. – С.156.

³⁴ Постанова №482 Ради Міністрів УРСР «Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР» (2 березня 1953 р.) // У леґатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. / Упор. Р.Я.Піріг (кер.), Т.Т.Грищенко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій: У 2 ч. – Ч.2 (1944–1956 рр.). – К., 1996. – С.162–163.

³⁵ Протокол №11 засідання Президії Академії наук УРСР від 13 березня 1953 р. // Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко,

Одночасно розгорнулася нова хвиля радянізації історії України, котра вже була прописана/передбачена у серпневій постанові 1947 р. Більше того, партійне замовлення для дослідників представлялося у вигляді категоричної, безапеляційної вимоги-наказу:

«[...] 2. Вважати найважливішим, бойовим завданням комуністів-істориків Академії наук УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України». 3. Зобов'язати Інститут історії Академії наук УРСР розробити і представити на затвердження ЦК КП(б)У схему і тези «Короткого курсу історії України» до 15 жовтня цього року, керуючись сталінським підручником по історії ВКП(б), зауваженнями товариша Сталіна, Кірова і Жданова з питань історії, а також вказівками даної постанови»³⁶.

По суті робота виконувалася на засадах так званого «комплексного методу», котрий фактично був модифікацією сумнозвісного «бригадного способу організації» наукової праці зразка 1930-х рр. Його суть зводилася до того, щоб створити своєрідне «колективне горнило», де мали «плавитися» та «розчинятися» оригінальні авторські думки, а також відсікалися потенційно небезпечні сюжети, проблеми. Текст автора/авторів кожного розділу або параграфу проходив низку послідовних етапів: детальне, зазвичай кількаразове обговорення на низовому рівні – відділ, кафедра, яке переміщувалося на інший рівень – засідання редколегії та вченої ради, іноді у вигляді спеціальних розширених і тривалих нарад із додатково запрошеним колом осіб. Згодом видрукований макет тому подавався на зовнішнє рецензування. Причому зазвичай йшлося про десятки та навіть сотні рецензій. І хоча останні часто-густо мали формальний характер щодо концептуальних засад або загальної конструкції, проте, як правило, містили безліч зауважень фактографічного плану, побажання потенційних доповнень. Наприклад, на перший макет «Короткого курсу історії України» було написано 85, а на другий – понад 100 рецензій³⁷. Окрім того, побутувала практика виїзного чи контрольного засідання авторського колективу в інших установах АН УРСР (інститутах філософії, економіки, мовознавства та ін.), а найголовніше – у столичних академічних установах, університетах і вишах, які мали забезпечити зовнішню апробацію, тобто дати розгорнуту експертизу республіканських проектів.

Уперше таке просування наукового проекту крізь низку стадій «плавильного горнила» апробували на тезах «Короткого курсу...» 1947 р. Отже навіть установча концепція/схема видання – попередника двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х рр. – зазнала прискіпливих обговорень у Москві, що суттєво вплинуло на її конструювання. На думку тодішнього заступника директора Інституту історії АН СРСР В.Шункова, навіть сама назва

С.В.Старовойт, Г.В.Індиченко, О.І.Вербицька, С.М.Коваленко, Є.С.Костюк, І.М.Шихненко. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.225.

³⁶ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р., м. Київ). – С.564.

³⁷ Доповідна записка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.)//У лещатах тоталітаризму... – Ч.2. – С.125–126.

була невірною, позаяк не відображала «бурхливого поступу соціалістичного будівництва». Натомість він запропонував іншу назву для республіканського проекту – «Курс історії Української Радянської Соціалістичної Республіки»³⁸. У такому контексті доволі цікавою видається аргументація В.Шункова, котра кидає світло на тодішні культурні й дослідницькі практики:

«Зовсім не випадково ціла низка таких робіт, які зараз запропоновані, звичайно беруть заголовок – історія, скажімо, Бурят-Монгольської РСР і т. п. Це не випадково, тому що історичний процес розглядається як поступальна хода, котра призводить до утворення радянської республіки і нам цікаво, яким чином цей процес дозволив нашим народам створити соціалістичні республіки. Тому принципово, [щоби] ця назва була б правильна»³⁹.

У широкому сенсі такі настанови нав'язували телеологічну репрезентацію республіканської історії до апріорно сконструйованої мети – соціалістичного майбуття. Зрештою пропозиція В.Шункова намічала кардинальну трансформацію тогочасного, хоч і урізаного, викривленого, спотвореного й ідеологічно заангажованого, але все ж таки принаймні зовні національного формату, котрий звужувався до провінційної/республіканської палітри «Історії Української РСР».

Зауважимо, що «колективне горнило» настільки вихолощувало й роздувало обсяг, що формат «короткого курсу» як універсальної базової книжки було однозначно поховано, оскільки не вкладалися не тільки у 40–50, а навіть у 60–70 др. арк. Натомість постав проект двотомної «Історії України» (майбутньої «Історії Української РСР»), який фактично був дітищем згаданого «короткого курсу». До того ж численні політичні й ідеологічні трансформації, що розгорталися на зламі пізнього сталінізму та на зорі хрущовської «відлиги», значною мірою відобразилися на підготовці цієї праці. Недаремно її друк неодноразово відкладався в останній момент із різних причин, зокрема з ініціативи республіканського партійного керівництва, котре будь-що прагнуло перестрахуватися від можливих звинувачень центру в «буржуазному націоналізмі» або якось іншому «антипартійному ухилі».

Справа зрушила з «мертвої точки» лише після смерті Й.Сталіна, події, яка збудила перші суспільні сподівання на ймовірну лібералізацію радянського режиму. Урешті-решт наприкінці 1953 р., після семи років нескінчених переробок, вимучений і вистражданий авторським колективом та, водночас, вихолощений, нівельований до крайності перший том республіканського нарративу побачив світ. У 1956 р. було опубліковано й другий том⁴⁰, хоч його виданню передували схожі колізії та відповідні етапи «колективного горнила»,

³⁸ Стенограма спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР по обговоренню проекту схеми «Короткого курсу історії України» (2 грудня 1947 р. – 17 лютого 1948 р.) // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.50.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Історія Української РСР: У 2 т. [1-ше вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – Т.1. – К., 1953. – 784 с.; Т.2. – К., 1956. – 704 с. Рос. версія: История Украинской ССР: В 2 т. [1-е изд.]. – Т.1. – К., 1953. – 839 с.; Т.2. – К., 1954. – 624 с.

що їх Я.Пеленський слушно назвав «ідеологічним чистилищем»⁴¹. Незабаром з'явилося перероблене друге видання двотомника⁴².

Вихід двотомника «Історія Української РСР» остаточно поховав формат «Історії України», до якого почали повертатися лише наприкінці 1980-х рр. Більше того, видання не тільки утвердило монопольне становище республіканського формату в конструюванні та репрезентації української минувшини, а й визначило викривлені пропорції її представлення: усій «дожовтневій» історії відводилося 50% обсягу, решта 50% належала суто радянській добі. У такій конструкції перша здобувала статус тривалої «передісторії», котра нібито «готувала» історичний процес до «справжньої» й «повноцінної» історії – радянської епохи. Урешті конструкція республіканської історії продукувала наскрізний, єдиний і довершений телеологічний смисл – рух до «світлого комуністичного майбуття». Іншою примітною рисою двотомника стала тотальна синхронізація з російською історією, котра в низці ключових моментів заступала, власне, історію України. Ба більше, великоросійський дискурс став домінуючим в обох томах республіканської історії.

Зауважимо, що перший том, підписаний до друку 23 грудня 1953 р., себто за декілька тижнів до публікації сумнозвісних «перейславських» тез ЦК КПРС 1954 р., містив ще одну новацію – заміну старого конструкта «приєднання України до Росії як меншого лиха» на концепцію «возз'єднання братніх народів». Тож «менше лиха» перетворилося в «найвище благо» й «велике прогресивне звернення», ба навіть на проміжну телеологічну віху в історії СРСР. Показовим видається пасаж про «старшого брата» в тексті першого тому⁴³, котрий мимоволі нав'язує конотації на кшталт відомих означень в антиутопії Дж.Орвелла. Республіканський формат історії України було відразу зведено до становища історії «молодшого брата», котра могла рухатися винятково в паралельному річищі стосовно російсько-радянської минувшини.

Зазначимо, що для низки українських радянських істориків, зокрема співробітників інституту, перехід від офіційної концепції «приєднання України до царської Росії як меншого лиха» до нового радянського канону «возз'єднання» був доволі складним. Адже ряд дослідників обстоювали думку про те, що дискурс «приєднання» дозволяв більш адекватно репрезентувати ранньомодерну минувшину, аніж нова канонізована схема «возз'єднання». На початку 1950-х рр. прихильниками концепту «приєднання» виступали співробітники інституту І.Бойко, В.Голобуцький, Ф.Лось, Ф.Шевченко та ін. Причому деякі історики, приміром Ф.Шевченко, доволі скептично, навіть негативно ставилися й до концепції «меншого лиха», хоч і трималися останньої, позаяк уважали, що схема «возз'єднання» – ще гірша, аніж дискурс «приєднання».

Таким чином, упродовж першої половини 1950-х рр. відбулося кардинальне переформатування легітимаційної програми великого радянського

⁴¹ Я.З.П. [Пеленський Я.] Гонорари і тиражі // Сучасна Україна (Мюнхен). – 1959, 22 бер. – №6 (211). – С.9.

⁴² Історія Української РСР: У 2 т. [2-ге вид.]. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1955. – 906 с.; Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – К., 1957. – 779 с.

⁴³ Історія Української РСР: У 2 т. [1-ше вид.]. – Т.1. – С.149.

нарративу. Республіканським історикам нав'язувалася тотальна субординація, котра лімітувала й окреслювала проблемний діапазон та сюжетну канву більшості студій. Недаремно потуги академічних установ, зокрема Інституту історії АН УРСР, дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць. Упродовж першої половини 1950-х рр. саме такі студії посіли домінуюче місце на ниві республіканського/українського радянського нарративу. Більше того, із появою двотомника «Історія Української РСР» розпочалася сумнозвісна традиція великих праць. «Колективні», «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто з сучасних фахівців охрестив такі дослідницькі практики, нав'язані гуманітаріям «країни Рад», «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як наслідок культивування штучної цілісності – «радянського народу»⁴⁴.

Лібералізація суспільного й культурного життя, відома як хрущовська «відлига», заскочила Інститут історії АН УРСР у доволі складній і суперечливій ситуації. З одного боку, установа після інституціональної реорганізації початку 1950-х рр. наслідувала організаційну модель союзного взірця – Інституту історії АН СРСР. Та, на відміну від столичних установ, київський інститут не мав ані людських, ані фінансово-матеріальних ресурсів, які були б принаймні відносно достатніми, для того, щоби посісти більш-менш впливові позиції у студіюванні всесвітньої історії та історії міжнародних відносин у радянській науці. До того ж надзвичайна обережність, а подеколи й очевидна інерційність стилю мислення місцевих партійних керівників, які заради самозбереження воліли рухатися здебільшого в «безпечному фарватері» директив центру, однозначно прирікали республіканську соціогуманітаристику на подальшу маргіналізацію та провінційність. З іншого боку, попри суттєве розширення сегмента всесвітньої історії у вигляді студіювання історії «країн народної демократії», згодом – «соціалістичної співдружності», більшість наукових проектів інституту було пов'язано з республіканським форматом історії України, який дедалі більше орієнтувався на російсько-радянську концептуалізацію минувшини. У широкому сенсі республіканська репрезентація історії тією чи іншою мірою стала блідою копією загальнорадянського канону.

«Зміна віх» у повоєнній політиці знання відтермінувала й модернізацію інституту майже на десять років. Однак на середину 1950-х рр. за тогочасних ідеологічних віянь та соціокультурних зрушень зросла критична маса потреб і вимог на ниві осучаснення інституту, його інституціональної мережі, дослідницьких і науково-організаційних практик. Натомість залишалося питання стосовно спрямованості, форм та призначення такої модернізації, що тісно корелювалося з тим «вікном можливостей», яке відкривалося за часів лібералізації тоталітарного режиму, зокрема на обширах радянської України. За іронією долі, «запізніла модернізація» в багатьох аспектах немовби синхронізувалася,

⁴⁴ Устюгова Е.Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете С.-Петербургского гос. ун-та. – Вып.5: Культура. – Санкт-Петербург, 1997. – С.41.

перегукувалася, перетиналася або розгорталася паралельним курсом із «запізнілою лібералізацією» суспільства.

Одна з найголовніших, ба навіть кардинальних проблем модернізації інституту пов'язувалася з існуванням, точніше із заснуванням періодичного фахового республіканського видання. Мабуть, найкраще почування й устремління істориків післявоєнної доби щодо створення такого часопису прокоментував тогочасний заступник директора інституту Л.Іванов: «Тов. Шевченко (мався на увазі Ф.Шевченко – *Авт.*), здається, говорив також і про журнал. Я би з Вами погодився, що, звичайно, було б дуже корисно мати журнал, але я побоююся, що якби нам зараз дозволили видавати журнал, ми з Вами сіли б»⁴⁵. І хоч далі у виступі Л.Іванова йшлося про рівень підготовки публікацій, зокрема в контексті видання «Наукових записок» інституту, ця майже фрейдівська обмовка («ми з Вами сіли б») якнайкраще демонструє справжній сенс цієї зауваги. Тим паче, що сучасники Л.Іванова добре усвідомлювали прихований або подвійний підтекст його висловлювання.

У 1950 р. інститут та інші академічні установи спробували трансформувати свої «Наукові записки» у формат передплатних видань, себто часописів⁴⁶. Утім і цей проект, попри підтримку академічного керівництва, зазнав невдачі. Зрештою реалізувати задум зі створення республіканського фахового часопису вдалося лише 1957 р., коли розпочалася публікація двомісячника під назвою «Український історичний журнал». Його видання супроводжувалося такими масштабними проблемами, що про них згадала навіть діаспорна преса. Приміром, Я.Пеленський із неприхованим сарказмом відгукнувся про хронікальну інформацію щодо проблем із накладками й авторськими гонорарами, які побутували вже в перші роки видання фахового часопису:

«[...] на науковій сесії в питаннях розвитку гуманітарних наук в УРСР, яка відбулася в травні 1958 р. в Києві (точніше на засіданнях історичної секції) виявилася з усією гостротою, що проблема гонорару є не тільки проблемою “безпаспортних бродяг”, а в не меншій мірі і проблемою українських підсовєтських істориків. В своїх рекомендаціях секція ствердила, що необхідно “перетворити ‘Український історичний журнал’ в щомісячний, збільшити його обсяг, забезпечити редакцію необхідним штатом і кардинально розв'язати питання про гонорар”. Це ствердження є доказом, що редакційна колегія і співробітники “УІЖ” не користуються аж надто великим “шкльванням партії та совєтського уряду”. Навпаки – виходить, що вони мають подібну проблему, що і українські емігранти. Різниця полягає в тому, що український інтелігент, який покинув батьківщину, є приречений, як і кожний інший емігрант, на невідрадні умови праці, відсутність матеріального забезпечення та інші, часто дуже

⁴⁵ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії України АН УРСР від 24–[26] квітня 1947 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.190.

⁴⁶ Доповідна записка Президії АН УРСР до секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка про перетворення наукових видань Інститутів Відділу суспільних наук на періодичні та передплатні видання (25 листопада 1950 р.) // Історія Національної академії наук України: 1946–1950. – Ч.1. – С.449.

прикрі обставини. Однак дуже вимовним для стану української науки на рідних землях є факт, що там також існує проблема гонорару»⁴⁷.

Утім навіть доволі скептично налаштований Я.Пеленський визнавав: «Поява “Українського історичного журналу”, органу Інституту історії АН УРСР, в Києві, є мабуть однією з найважливіших подій на відтинку дослідів історії в УРСР після другої світової війни. Від часу ліквідації журналу “Україна” це є перший український історичний журнал в УРСР»⁴⁸.

Завдяки цим модернізаційним, хоч і дуже запізним та паліативним потугам, значною мірою було заповнено одну з найважливіших інституціональних лакун українського радянського історієписання. Тим більше, що від 1965 р. «Український історичний журнал» почав видаватися як місячник. Інститут історії АН УРСР не тільки забезпечив науково-організаційні, методичні та редакторські практики, а й солідну частку фахових публікацій. Зокрема впродовж 1957–1959 рр. у часопису було вміщено 117 матеріалів (28,1% усіх публікацій), які подали 59 співробітників інституту (25,5% усіх авторів)⁴⁹. У 1960 р. на шпальтах «УІЖ» опублікували свої дописи 36 співробітників (19,4% усіх авторів)⁵⁰. У 1961 р. 59 співробітників інституту видрукували у журналі 86 статей, заміток, рецензій і матеріалів⁵¹. Більше того, упродовж 1960 – на початку 1970-х рр. часопис став тим осередком, який дозволяв, хоча б почасти, апробувати й реалізувати персональні дослідницькі устремління та практики, котрі споглядаємо в небуденних текстах І.Бойка, О.Компан, О.Лугової, Ф.Шевченка та низки інших істориків.

У 1960-х рр. розгорнулися й масштабні трансформації інституту, накинуті, так би мовити, «згори». 28 травня 1963 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук УРСР», котра нав'язувала масовану централізацію та структурне укрупнення багатьох інституцій, які мали концентруватися на пріоритетних напрямках розвитку «народного господарства». За великим рахунком, документ здебільшого калькував заходи й вимоги, висунуті та сформульовані у спільній постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і академій союзних республік» від 11 квітня 1963 р. Тож уже 12–13 червня 1963 р. на загальних зборах АН УРСР обговорювалися питання структурної й організаційної модернізації академічних установ. Як і у 1930-х рр., академії накинули всесоюзне лекало інституціональних трансформацій, яке за часів хрущовської лібералізації лише супроводжувалося подобою обговорення у громадсько-культурному та фаховому середовищах. Вислідом

⁴⁷ Я.З.П. [Пеленський Я.] Гонорари і тиражі. – С.9.

⁴⁸ Перша конференція молодих науковців НТШ [про доповіді В.Маркуся, Я.Пеленського та ін. учених про українську радянську історіографію] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1959, 2 черв. – №104. – С.3.

⁴⁹ [Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про діяльність «УІЖ»] [м. Київ; чорновий автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.349. – Спр.1051. – Арк.16.

⁵⁰ Там само. – Арк.18.

⁵¹ Річний звіт про наукову діяльність Інституту історії АН УРСР за 1961 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1027. – Арк.80.

такої «програми» вимушених змін стало укрупнення структурних підрозділів інституту, оформлене у вигляді великих відділів: 1) історії соціалістичного і комуністичного будівництва; 2) історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни; 3) історії досоціалістичних формацій; 4) нової та новітньої історії зарубіжних країн; 5) історіографії та джерелознавства; 6) історії міст і сіл УРСР; 7) історії природознавства; 8) історії техніки⁵².

Чергова реорганізація практично повністю підпорядковувала/перекроювала організаційну структуру інституту в інтересах масштабних багатотомних колективних проєктів, як-от «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР» та ін. Більше того, уведений до структури установи відділ з історії природознавства, техніки, що їх перевели з інститутів математики й теплоенергетики АН УРСР⁵³, практично не перетиналися з історією України як такою, позаяк були чужорідними включеннями у систему соціогуманітарного знання. Тим паче, що у жодному разі не йшлося про якусь інтеграцію наукознавчих елементів із соціогуманітарними, культурологічними складовими. Натомість науково-дослідні проєкти обох відділів здебільшого були відірваними від провідної проблематики, котру інститут розробляв у наступні роки.

Водночас важливі метаморфози впродовж 1960-х рр. відбулися на ниві зростання кваліфікації наукових кадрів інституту. Якщо кількість кандидатів наук зросла з 60 (1961 р.) до 66 (1969 р.), то докторів наук – збільшилася з 6 (1961 р.) до 25 (1969 р.) осіб. Тобто за вісім років відбулося більш, аніж чотириразове зростання фахової кваліфікації науковців, які здобули докторський ступінь. Зауважимо, що, попри позірну «легкість» кваліфікаційного стрибка 1960-х рр., здобуття ступеня доктора історичних наук стало справжнім випробуванням для низки співробітників інституту. Тим більше, що дисертаційний марафон неабияк ускладнювала тривала процедура затвердження докторських дисертацій фахівців із республіканських «окраїн», якої неухильно дотримувалася ВАК у Москві, особливо щодо істориків, котрі студіювали «дожовтневу» минувшину. Причому проблема затвердження здобутих наукових ступенів залишалася доволі гострою й у наступні роки. Приміром В.Сарбееві, котрий 31 березня 1972 р. захистив докторську дисертацію «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України», довелося чекати на затвердження ВАК понад чотири роки (22 жовтня 1976 р.)⁵⁴. Ще довше тривало затвердження наукового ступеня доктора історичних наук Ю.Гамрецького – 28 грудня 1970 р. він захистив дисертацію «Ради робітничих депутатів України у 1917 році», а отримав підтвердження ВАК лише 22 жовтня 1976 р., себто майже через шість років⁵⁵.

Упродовж другої половини 1960 – початку 1970-х рр. за ініціативи чи активної участі співробітників Інституту історії АН УРСР з'явилася низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання»

⁵² Річний звіт про науково-дослідну діяльність Інституту історії АН УРСР за 1963 р. // Там само. – Спр.1153. – Арк.40.

⁵³ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис (До 60-річчя установи). – К., 1998. – С.51.

⁵⁴ Особова справа Сарбея Віталія Григоровича // НА ІУ [опис формується]. – Арк.88.

⁵⁵ Особова справа Гамрецького Юрія Марковича // Там само. – Ф.1. – Оп.Зос. – Спр.1969. – Арк.114.

(1964–1972 рр., вип.1–7), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип.1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип.1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип.1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (1971 р., №1), яка мала виходити у форматі щорічника.

Зрештою, паліативна модернізація 1960 – початку 1970-х рр. спричинила доволі суперечливі наслідки й результати. З одного боку, структурно-організаційна перебудова інституту, котра була вислідом кампанії з централізації наукового життя 1963 р., однозначно трансформувала функціональне призначення більшості відділів установи, які відтоді майже винятково орієнтувалися на багатотомні колективні проекти. Тож навіть пізніші трансформації організаційної структури не змінили окреслених пріоритетів політики знання, спрямованих на дальшу провінціалізацію республіканської історії. Більше того, накинута «згори» модернізація фактично ігнорувала хронічні проблеми інституту, котрі намітилися від кінця 1940-х рр. Передусім ідеться про поступове, але невпинне старіння кадрового складу, особливо провідних фахівців (докторів наук), украй обмежений приплив наукової молоді, кричущі диспропорції у фаховому розподілі науковців, зростаючий дисбаланс організаційних сегментів інституту, надмірну централізацію академічного життя та ін. З іншого боку, інститутіві, попри потужний і всеохоплюючий ідеологічний тиск, величезні організаційні труднощі, технічні проблеми й комунікативні суперечності, удалося розбудувати мережу видань, зокрема «Український історичний журнал» та низку спеціалізованих збірників. Це суттєво розширювало можливості установи як інституціонального майданчика для апробації різноманітних наукових практик багатьох істориків, у тому числі й з інших установ і навчальних закладів. Тим паче, що становлення цієї інституціональної мережі майже синхронізувалося зі своєрідним кваліфікаційним стрибком, завдяки якому в інституті впродовж 1960-х рр. з'явилося понад 20 докторів наук.

Отож створювалися, хоч і не дуже сприятливі, але все ж таки достатні умови для розгортання персональних дослідницьких практик, які тією чи іншою мірою дисонували або навіть конфліктували (як у випадку з М.Брайчевським) із колективними багатотомними проектами. Власне, прихована, завуальована, а в певних аспектах відкрита конфронтація між колективними та персональними дослідницькими інтенціями сформувала палітру викликів і можливостей для українського радянського/республіканського історієписання доби «запізнілої відлиги». Однак, хрущовська лібералізація не змінила загального курсу на домінування колективних багатотомників, навпаки – ішлося про дальшу концентрацію наукових ресурсів для підтримання «великих» форм історієписання. «Новації» стосувалися лише певної корекції та переробки текстів у дусі злободенної політичної кон'юнктури, зокрема включали часткову й вибіркочку десталінізацію під машкарою показної боротьби проти «культу особи».

Загалом колективні, як правило кількатомні, праці впродовж 1960 – на початку 1970-х рр. посіли домінуюче становище на полі республіканського історієписання. У цей період вийшли друком «История Киева» (1963–1964 рр., т.1–2), «История селянства Української РСР» (1967 р., т.1–2), «История робітничого класу

Української РСР» (1967 р., т.1–2), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969 рр., т.1–3), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р., т.1–2) та ін. Більше того, 29 травня 1962 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”», котра санкціонувала початок науково-методичної та організаційно-технічної роботи над цим багатотомним проектом. До «50-річчя Жовтневої революції 1917 р.» було приурочено оновлену версію двотомної «Історії Української РСР». Відзначимо, що обговорення макета праці розгорталося в порівняно спокійній і розміреній атмосфері, часом проступав дух повсякденної й монотонної рутини. Причому дехто з учасників обговорення навіть обстоював думку, що йдеться не про нову версію, а про третє перероблене видання двотомника зразка 1950-х рр.⁵⁶ Загалом двотомник 1967 р. продемонстрував зростаючу інерційність тодішніх колективних праць. Останні «рухалися» вузьким «коридором», окресленим радянським каноном ще у середині 1950-х рр., і були повністю закритими навіть для поміркованих і паліативних концептуальних пропозицій, які потроху проступали за часів «запізнілої відлиги». У другій половині 1960 – на початку 1970-х рр. розроблялася та планувалася й ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо. Зокрема слід згадати чотиритомну «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972 рр.), котра де-факто була своєрідною відповіддю на публікацію низки томів «Енциклопедії українознавства» на теренах української діаспори. У підготовці цього видання активну участь брали співробітники Інституту історії АН УРСР, хоч подані енциклопедичні гасла зазнали масштабної редакційної «чистки», яка відсікла значну частину інформативного потенціалу.

На відміну від багатотомних колективних праць персональні дослідницькі практики 1960-х рр. вирізнялися більшим динамізмом і, попри ідеологічну зашореність, продукували певні новації й концептуальні пропозиції, наскільки це дозволяла доба «запізнілої відлиги». Звісно, останні не могли бути кардинальними та всеохоплюючими, зокрема вбиралися у прийнятні для радянського культурного простору шати, але саме в них намічались можливі, принаймні потенційні, сценарії еволюції республіканського чи «паралельного» наративу. Зрештою, від середини 1950-х рр. з'явилася ціла низка реформістських (ревізіоністських, нонконформістських) істориків (О.Апанович, І.Бойко, І.Бутич, В.Голобуцький, І.Гуржій, Я.Дзира, О.Компан, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.Марченко, Ф.Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського історієписання, принаймні його «паралельної» – республіканської версії. Більшість із них у тому чи іншому вигляді були свого часу пов'язані з академічним інституціональним майданчиком – Інститутом історії.

Водночас мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (Д.Багалія, М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.Єфименко, Д.Яворницького й навіть М.Грушевського та П.Куліша), їхнього наукового

⁵⁶ Стенограма обговорення макета I тому «Історії УРСР» (15–26 лютого 1965 р.) // Там само. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.11, 268.

доробку. Зокрема в 1970 р. інститут виступав з ініціативами щодо видання три томника вибраних праць М.Костомарова⁵⁷ та чотиритомника Д.Яворницького⁵⁸. У 1966 р. в розвідці І.Бойка й Є.Кирилюка «Михайло Грушевський (З нагоди сторіччя від дня народження)»⁵⁹ та у статті Ф.Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» було зроблено перші спроби паліативної реабілітації визначного українського вченого. Зокрема Ф.Шевченко, попри низку канонічних оцінок і коментарів, репрезентував його як історика зі світовим ім'ям⁶⁰. Обидві розвідки набули неабиякого розголосу на теренах радянської України⁶¹, хоч і були доволі скептично сприйняті в діаспорі⁶².

Проте якщо більшість персональних практик істориків-ревізіоністів спрямовувалися на часткове розширення/уточнення/переінакшення радянського канону, то спроби його модифікації або модернізації в республіканській історіографії споглядаємо лише в текстах поодиноких дослідників, зокрема О.Компан, чії наукові інтенції було зорієнтовано на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої та офіційно канонізованої варіації. Такі устремління поставали в душі спроб «нового» прочитання та потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці 1960-х рр. із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, або акцентуванні на ранніх текстах «класиків» з їх неоднозначними смислами.

На початку 1970-х рр. «запізніла відлига», метафорично названа західними інтелектуалами «добою П.Шелеста», добігала свого логічного кінця. Вона спричинила доволі цікавий інтелектуальний парадокс, завдяки якому в одному культурному просторі, зокрема на інституціональному полі інституту, дивовижним чином співіснували інерційні колективні практики багатотомних проектів і, водночас, самобутні устремління цілої низки академічних істориків, що балансували на межі між офіційним і неофіційним в оригінальних, авторських текстах.

Ці практики урвалися 1972 р. «Запізнілу відлигу» змінили нові «заморозки», які в певному сенсі законсервували стан культурної стагнації до середини 1980-х рр. Ці «кліматичні» метаморфози навіть здобули персональне означення – «маланчуківщина», що походило від прізвища тодішнього секретаря ЦК КПУ В.Маланчука (до речі доктора історичних наук), який уславився своєю ідеологічною ортодоксальністю та боротьбою з «націоналістичними проявами» в 1970-х рр. У річницю повороту 1972 р. розпочалася нова кампанія

⁵⁷ Меморандум Інституту історії АН УРСР відділові науки і вузів ЦК КПУ щодо необхідності видання три томника вибраних праць М.І.Костомарова (25 травня 1970 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.293–295.

⁵⁸ Доповідна записка Інституту історії АН УРСР відділові науки і вузів ЦК КПУ щодо доцільності публікації чотиритомника вибраних праць Д.І.Яворницького від 18 травня 1970 р. // Там само. – С.289–292.

⁵⁹ Стаття І.Бойка та Є.Кирилюка у газеті «Літературна Україна» «Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження» // Там само. – С.222–231.

⁶⁰ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.24.

⁶¹ Меморандум КДБ УРСР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р. (1 грудня 1966 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.231–235.

⁶² Л.В. [Винар Л.Р.] Рец. на ст.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (ВІЖ. – 1966. – №11. – С.13–30) // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124.

супроти «буржуазного націоналізму», котра спричинилася до адміністративних заходів та утисків щодо академічних інституцій, а також низки республіканських видавництв, редакцій журналів і газет. Ці віяння вже влітку – восени 1972 р. добре відчували в Інституті історії АН УРСР.

13 вересня 1972 р. за «пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей» і дружні взаємини з репресованими дисидентами (формально – за скороченням штатів та «неперспективної тематики») з інституту звільнили доктора історичних наук О.Компан, кандидата історичних наук О.Апанович і кандидата філологічних наук Я.Дзиру. Це рішення спиралося на постанову бюро Президії АН УРСР №294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», зокрема нібито вмотивовувалося потребою чотиривідсоткового скорочення бюджетного фонду заробітної плати.

21 вересня 1972 р. з аспірантури Інституту історії АН УРСР відрахували аспіранта 3-го року навчання М.Мельника – формально за «поданою заявою»⁶³, а насправді як політично неблагонадійну особу, котра висловлювалася в «націоналістичному дусі», зокрема він надіслав «шкідливі» поезії до редакції журналу «Вітчизна», а також читав свої вірші біля пам'ятника Т.Шевченкові. За інформацією КДБ М.Мельник поширював фотокопію книги А.Авторханова «Технологія влади», видану в Мюнхені 1956 р.⁶⁴ У поданні відділу історії капіталізму за підписом професора Ф.Лося обстоювалася думка про недоцільність залишати М.Мельника на роботі в інституті, позаяк він не підготував вчасно кандидатську дисертацію. Утім пропонувалося використати його на викладацькій роботі або як науковця в архіві чи музеї⁶⁵. Подальша доля звільненого склалася трагічно. У березні 1979 р. колишній аспірант інституту, член Української Гельсінської групи М.Мельник наклав на себе руки, щоб уникнути арешту та захистити від переслідувань дружину і двох малолітніх доньок⁶⁶.

17 жовтня 1972 р. було звільнено з роботи на підставі таємного голосування та рішення вченої ради інституту від 10 липня того ж року (забалотовано під час проходження конкурсу) в. о. старшого наукового співробітника (відділ історіографії і джерелознавства) В.Кука – колишнього головного командира Української повстанської армії⁶⁷.

Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М.Брайчевського. А Ф.Шевченкові за «неправильне ставлення до парторганізації» та «ідейно-теоретичні помилки» оголосили догану із занесенням до облікової картки та усуненням із посади директора установи. Відтак члена-кореспондента АН УРСР Ф.Шевченка перевели до Інституту історії на посаду старшого

⁶³ Особова справа Мельника Михайла Спиридоновича // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1л. – Спр.871. – Арк.2.

⁶⁴ Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.24.

⁶⁵ Особова справа Мельника Михайла Спиридоновича. – Арк.3.

⁶⁶ Карасик С., Овсієнко В. Мельник Михайло Спиридонович: Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні» (див.: [Електронний ресурс]: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917248>).

⁶⁷ Особова справа Кука Василя Степановича // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1л. – Спр.867. – Арк.1.

наукового співробітника, згодом (після смерті 24 серпня 1973 р. тодішнього завідувача В.Дядиченка) він став тимчасовим виконувачем обов'язків завідувача відділу феодалізму.

У доповідній записці Інституту історії АН УРСР, підготовленій у серпні 1972 р. для ЦК КПУ та підписаній тодішнім директором А.Скабою, заходи зі «скорочення» істориків трактувалися в такому вигляді: «У відповідності з настановами ЦК КП України в інституті вжито заходів по ідейному оздоровленню колективу»⁶⁸.

Із розгортанням кампанії гонінь 1972–1973 рр. фахові збірники та низку науково-дослідних проектів спіткала доля звільнених істориків. На думку С.Процюка,

«втрати сектора видань із суспільних наук є найважчими, важчими, ніж говорять їхні голі заголовки... Можна тут згадати б такі особливо цінні видання, як Історіографічні дослідження в УРСР, Історичні джерела та їх використання, Українське мистецтвознавство, Проблеми географічної науки в УРСР, Українські історико-географічні збірники. Ці журнали з 1975 р. не виходять, редколегії цих видань розігнано, багато співробітників репресовано, а навіть тим нечисленим уцілілим заборонено продовжувати справу. Не згадуємо вже про такі збірники, як Середні віки на Україні, чи Слов'яно-руські старожитності, що були нещадно ліквідовані вже після появи лише першого числа. Режимні кола розуміли, мабуть, всю жажливість цих заходів, а тому дозволено прорежимним історикам замістити всі ці видання новим дешевим щорічником Історичні дослідження, що почав виходити з 1975 р. в двох секціях: “Вітчизняна історія” та “Історія зарубіжних країн”, у яких колосальну перевагу віддається не справжній історії, а “історії” радянського періоду і навіть просто агітації»⁶⁹.

Упродовж другої половини 1973 р. відбулася кардинальна організаційно-структурна перебудова інституту, котра була повністю переформатована під задоволення потреб проекту зі створення багатотомника «Історія Української РСР». Отже наприкінці року в результаті проведених заходів структура установи набула такого вигляду: 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін; 2) сектор історії соціалістичного будівництва з відділами історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни; 3) сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства з відділами історії комуністичного будівництва, історії дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділами історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким

⁶⁸ Меморандум керівництва Інституту історії АН УРСР для ЦК КПУ щодо виконання установою рішень ЦК КПУ з питань розвитку суспільних наук та підвищення їхньої ролі у комуністичному будівництві (серпень 1972 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.314.

⁶⁹ *Процюк С.* Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні // *Сучасність*. – 1985. – №7/8. – С.158–159.

відділами; 5) сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн з відділами нової й новітньої історії країн Європи і Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами історії природознавства, історії техніки⁷⁰.

Ця реорганізація відображала загальні процеси, котрі розгорталися у сфері республіканської науки та були пов'язані з дальшою концентрацією й централізацією управління. Нова редакція статуту АН УРСР 1976 р. здебільшого закріпила основні положення статуту 1963 р., зокрема ієрархічно-вертикальну структуру республіканської академії та її підпорядкованість союзному центру. Таким чином, підтримувалася командно-директивна система управління академічною наукою, що її західні інтелектуали на рубежі 1970–1980-х рр. слушно схарактеризували як модель інституціональної стагнації. Остання де-факто закріпила «підневільне» становище більшості радянських науковців та руйнувала й без того слабкі, іррегулярні горизонтальні зв'язки, зокрема нав'язувала пасивно-інерційні алгоритми мислення, зорієнтовані на перманентне очікування директив і настанов «згори».

На думку А.Санцевича, «період 1973–1979 рр. був складним і неоднозначним в історії інституту. У центрі уваги всього колективу була підготовка й опублікування багатотомної праці з історії України. Це наклало свій відбиток на діяльність всіх підрозділів установи. Відділи, що займалися вивченням історії України та її зв'язків, переважно працювали над томами цієї великої колективної праці»⁷¹. Отже, попри негати́вні тенденції, наукове життя в Інституті історії АН УРСР тривало, зокрема домінуючими стали дослідницькі практики, пов'язані з написанням колективних праць. Цей «поворот» до «великих форм», який намітився ще в 1950–1960-х рр., звичайно відбувався в дусі офіційного радянського канону, що суворо нормував українські сюжети, проте супроводжувався й значним розширенням фактографічних обсягів та загальної канви подій, висвітленням різних зрізів минувшини тощо.

Приміром, складні, тривалі колізії розгорнулися навколо підготовки восьмитомника «Історія Української РСР» та його десятитомної російськомовної версії, котрі опрацьовували здебільшого академічні історики. Вочевидь проблеми набули такого масштабу, що спричинили суттєве коригування як термінів роботи, так і обсягів цього проекту. У довідній записці від 31 липня 1973 р. до ЦК КПУ про заходи, ужиті академічним керівництвом щодо виправлення ситуації навколо проекту багатотомника, підписаній віце-президентом АН УРСР І.Білодідом, зазначалося:

«Протягом останніх кількох місяців дирекція Інституту історії АН УРСР вжила ряд невідкладних заходів, спрямованих на докорінне поліпшення роботи інституту по підготовці до друку багатотомного видання “Історії Української РСР”. Усунуто ряд хиб і недоліків в діяльності головної редакційної колегії, редакційних колегій по томах та авторського колективу. Зокрема,

⁷⁰ Річний звіт про наукову роботу Інституту історії АН УРСР за 1973 р. // НА ІІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.701 – Арк.72–73.

⁷¹ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України... – С.96.

створено бюро головної редакційної колегії, яке забезпечило щоденний контроль за науковою та науково-організаційною роботою редакційних колегій по томах, над станом підготовки рукописів. Склад головної редакційної колегії, редакційних колегій по томах та авторського колективу поповнено за рахунок досвідчених і енергійних спеціалістів, внесені відповідні зміни в плани-проспекти томів, їх структуру та обсяг. «Історія Української РСР» готується в восьми томах, в яких знайдуть глибоке і всебічне висвітлення з марксистсько-ленінських методологічних позицій історичні події, процеси і явища, що відбувалися на Україні з найдавніших часів до наших днів. Розроблені та затверджені нові графіки підготовки та проходження томів, у відповідності з якими всі вісім томів «Історії Української РСР» будуть завершені в 1977 р.»⁷².

Звичайно, під час опрацювання окремих томів дотримувалися вже традиційних стадій «колективного горнила», себто низки послідовних обговорень, внутрішнього та зовнішнього рецензування, практики виїзних засідань, розширених робочих нарад і т. п. Щоправда, з'явилися й технічні модифікації, як от запис на магнітофонну плівку процесу обговорення, що його іноді додатково «аналізували» чи то пак «розбирали»⁷³. Окрім того, робочі макети як восьми-, так і десяти томника обов'язково репрезентувалися на виїзних засіданнях у Москві, а також передавалися на рецензування як до інституцій АН СРСР, так і відомим російським радянським ученим. Наприклад, макет першого тому з російськомовного десяти томника рецензував академік Б.Рибаков, який висловив чимало зауважень, пропозицій і суттєво затягнув цей процес⁷⁴.

Восьмитомний курс історії УРСР було опубліковано в Києві 1977–1979 рр. видавництвом «Наукова думка» під грифом Інституту історії та Інституту археології АН УРСР. Його конструкція базувалася на формаційному поділі, показному акцентуванні «класової боротьби» й домінації економічного детермінізму, що й зумовило відповідний розподіл томів, композиційне оформлення та інтерпретацію історичного матеріалу. Перша книга першого тому хронологічно обіймала період від найдавніших часів до другої половини XIII ст., друга книга першого тому – другу половину XIII ст. – першу половину XVII ст., другий том – другу половину XVII–XVIII ст., третій – XIX ст., четвертий – 1900–1917 рр., п'ятий – 1917–1920 рр., шостий – 1921–1941 рр., сьомий – 1941–1945 рр., восьмий, книга перша – 1945–1950-ті рр.; книга друга – кінець 1950–1970-ті рр. В ідеологічному сенсі восьмитомник наслідував конструкцію двотомника 1967 р., але мав низку розширених актуалізованих ідеологічних включень-додатків, освячених «обрядовими» посиланнями на останні партійні форуми, та розлогі патетичні пасажи, котрі доносили до читача відповідні офіційні смисли. Крім того, в останніх томах приділялася неабияка увага

⁷² Довідки, доповідні записки в ЦК КПУ, Держплан УРСР, Президію АН УРСР 1973 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.27–28.

⁷³ *Щусь О.* Знаний і незнаний [Ю.Ю.Кондуфор] // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.391.

⁷⁴ Протоколи №1–4 редколегії «Історії Української РСР». 11.03 – 17.10.80 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1323. – Арк.1.

формуванню «соціалістичних націй» і становленню «радянського народу як нової історичної спільності». Багатотомна «Історія Української РСР» продемонструвала практично повне включення/вписання формату республіканської минувшини до конструкції російсько-радянського історичного процесу. Різні історичні епохи на сторінках восьми томника висвітлювалися вкрай нерівномірно, ба більше – відбулася дальша деформація пропорцій конструювання та представлення окремих періодів. Найдокладніше було представлено ХХ ст. – шість книг із десяти, зокрема виклад концентрувався навколо репрезентації революцій 1905–1907 та 1917 рр., радянської доби, котрі подавалися надзвичайно докладно, хоч і з численними ідеологічними штампами. Натомість у край стисло подавалися середньовіччя та ранньомодерні часи, котрі маркувалися як історія «епохи феодалізму». Таким чином, у восьми томнику обсяг репрезентації радянської доби вже однозначно перевершив представлення дожовтневої минувшини, що відображало «нові» спотворені пропорції в конструюванні республіканської історії.

Утім видання восьми томника мало й низку позитивів. Передусім слід підкреслити, що саме завдяки підготовці ряду томів в інституті помітно розширився сегмент наукових студій із дожовтневої історії, зокрема середньовіччя, ранньомодерного та модерного часів, що їх у той період репрезентували як праці з історії феодалізму й капіталізму. Більше того, актуалізувалися дослідження з історичної географії та картографії. Водночас у процесі підготовки багатотомників визрівали нові науково-дослідні проекти з історіографії, історичної бібліографії, хронології, реалізація яких розгорнулася в наступні роки. Масштабні проекти з республіканської історії окреслили й актуалізували проблематику дисциплінарних стиків історії з історією культури, економіки, літературознавством, демографією, статистикою, правом, етнографією, мовознавством, мистецтвознавством тощо. Причому ці проблеми із царини практичних потреб конструювання архітектоніки окремих томів поступово транслювалися до дослідницьких практик ряду науковців, які брали участь у підготовці восьми томника «Історія Української РСР».

Загальний обсяг видання складав 450 авт. арк. Тут було вміщено 102 історичних мапи, 1214 чорно-білих і 104 кольорових ілюстрації. У підготовці та написанні восьми томника взяли участь 144 науковця, у тому числі 68 докторів наук. Причому співробітники інституту склали майже половину авторського колективу (71 особа). За добором, опрацюванням і введенням до наукового обігу фактографічного матеріалу це був найдокладніший на той час курс із республіканської історії, хоч, звісно, було й чимало прогалин, пов'язаних з ідеологічними обмеженнями та забороненими темами. У розширеному форматі восьми томнику «Історію Української РСР» було представлено в десяти томній російськомовній версії, виданій упродовж 1981–1985 рр. Однак остання, де виклад хронологічно було доведено до початку 1980-х рр., здебільшого ввібрала ті самі конструктивні хиби. У 1986 р. як своєрідний додаток до десяти томника побачив світ окремий історіографічний огляд історії УРСР, побудований

за проблемно-хронологічним принципом⁷⁵. На аналогічних засадах було підготовлено й російськомовний тритомник «История Киева» (1982–1986 рр.) та його українську версію (1986–1987 рр.), які присвячувалися 1500-річчю заснування міста.

Із перспективи нашого часу монументальні багатотомники сприймаються у суперечливому сенсі та продукують різноманітні думки, відчуття й асоціації. З одного боку, зазначені книги стали витворами того «колективного стилю» мислення й творчості, котрий був нав'язаний українській радянській соціогуманітаристиці, зокрема історичній науці. Більше того, ці видання однозначно пов'язані з ідеологічними претензіями тоталітарного режиму на легітимізацію й освячення відповідних політичних, соціальних і культурних практик, скерованих на створення штучної квазіспільноти – «радянського народу». Водночас більшість колективних праць справляли враження безбарвних, вихолощених, сірих текстів, оскільки проходили крізь «горнило» численних обговорень та зазнавали безперервних редакторських «чисток», які будь-що мали вбезпечити, уберегти від імовірних ідеологічних закидів і політичних звинувачень. До того ж включався й механізм авторської самоцензури, причому ще до проходження перших стадій колективної «плавильні», який нав'язував узвичаєний, канонічний спосіб конструювання та представлення минувшини. З іншого боку, хоч-не-хоч замислюєшся щодо величезних обсягів витраченої праці, творчої енергії, рутинної організаційної, технічної та методичної підготовки, урешті-решт багатьох років людського життя, котрих потребували такі монументальні творіння. Вони нерозривно пов'язані як з історією інституту, так і персональними історіями багатьох академічних істориків кількох поколінь, які у жодному разі не варто оцінювати в системі чорно-білих координат.

Звісно, колективними багатотомниками не вичерпувалися різноманітні практики інституту середини 1970 – першої половини 1980-х рр., але саме вони формували та визначали як наукові пріоритети установи, так і її місце в радянському історієписанні. Наприклад, слід згадати про проект історичного атласу України, який виношувався ще від кінця 1950-х рр. На рубежі 1970–1980-х рр. до нього повернулися знову, хоч і у суттєво урізаному та скоригованому вигляді. Почасти до цього спричинилася підготовка восьми томної «Історії Української РСР», де було вміщено понад 100 мап. Давалася взнаки й практика наслідування союзних проектів, адже на початку 1980-х рр. готувався до друку перший том «Історичного атласу СРСР»⁷⁶. До того ж 1980 р. на теренах діаспори було видано історичний атлас України, де видрукували 41 карту, що, своєю чергою, актуалізувало підготовку республіканського атласу⁷⁷.

У межах зазначеного проекту планувалося розробити близько 120 мап, згрупованих у десяти тематичних розділах. Із-поміж них більше половини мали репрезентувати радянський період, що однозначно вказувало як на

⁷⁵ Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И.С.Хмель. – К., 1986. – 555 с.

⁷⁶ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю.Ю.Кондуфором про створення «Атласу історії Української РСР» // Український історичний журнал. – 1981. – №12. – С.125.

⁷⁷ *Тесля І., Тютюк С.* Історичний атлас України / Гол. ред. Л.Винар. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – 190 с.

ідеологічну вмотивованість видання, так і на ті пропорції представлення минушини, котрі склалися в тодішньому республіканському історієписанні⁷⁸. Та попри запланований дисбаланс репрезентації наукова цінність і перспективи проекту історичного атласу були доволі високими, позаяк дозволяли розгорнути й інтенсифікувати студії у сфері кількох допоміжних/спеціальних дисциплін, зокрема сполучити міждисциплінарні наукові практики. Для реалізації задуму в інституті ще 1978 р. було створено проблемну неструктурну групу історичної географії та картографії, котру 1982 р. трансформували у сектор історичної географії та картографії на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР Ф.Шевченком. Важливу роль у розробці зазначеного проекту відіграла фахівець-картограф, кандидат технічних наук О.Маркова, котра опікувалася методичною підготовкою історичних мап. До справи також було залучено співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, науковців Київського, Львівського та Донецького державних університетів. Завершення попередньої підготовки історичного атласу УРСР та передача його у видавництво планувалися на 1986–1987 рр., але реалізація проекту затягнулася до кінця 1980-х рр. Однак початок перебудови, який «запустив» трансформаційні процеси як у суспільстві, так і на ниві республіканської науки, виявився фатальним для долі історичного атласу УРСР. На рубежі 1980–1990-х рр., за нових соціокультурних реалій, уже не було ані часу, ані достатніх фінансових і матеріальних ресурсів, щоби забезпечити повноцінне переформатування цього складного, затратного та, заразом, багатообіцяючого проекту.

Ще один масштабний задум інституту був пов'язаний із написанням багатотомної «Історії класів і соціальних прошарків Української РСР» (керівник – академік Ю.Кондуфор), яку планувалося підготувати впродовж 1986–1990 рр.⁷⁹ Але цей проект значною мірою розділив долю історичного атласу, позаяк розпочалася криза республіканського історієписання, котра спричинилася до його поступового згортання.

Тривали й організаційні перетворення. Упродовж 1978 р. на базі наукових підрозділів інститутів історії та економіки було створено Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. До новоствореної установи за домовленістю перейшли 62 фахівці з Інституту історії, зокрема 19 старших і 25 молодших наукових співробітників, 3 докторів і 22 кандидатів історичних наук. Більшість співробітників, які перейшли до цього інституту, спеціалізувалися з історії міжнародних відносин і всесвітньої історії. Крім того, до нової установи за домовленістю перевелися всі працівники Ужгородського та Чернівецького відділів.

Отож після проведення реорганізації 1978 р. змінилася структура інституту. Упродовж року було ліквідовано поділ на сектори, а також створено нові структурні підрозділи. На кінець 1978 р. інститут складався з відділів: 1) історії комуністичного будівництва; 2) історії соціалістичного будівництва;

⁷⁸ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю.Ю.Кондуфором... – С.23, 26.

⁷⁹ Звіт про науково-дослідну та науково-організаційну діяльність Інституту історії АН УРСР за 1986 р. // НА ПУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1701. – Арк.3.

3) історії Великої Вітчизняної війни; 4) історії Жовтневої революції та громадянської війни; 5) історії дружби народів СРСР; 6) джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін; 7) історії капіталізму; 8) історії феодалізму; 9) історії і міжнародних відносин соціалістичних країн; 10) історіографії та історичних зв'язків із зарубіжними країнами; 11) історії природознавства; 12) історії техніки; 13) історії міст і сіл Української РСР (останній відділ існував як наукова група на правах відділу)⁸⁰.

Заходи з оптимізації структури установи тривали впродовж першої половини 1980-х рр. Зокрема 1982 р. її переформатували за типовою триланковою академічною схемою: відділення – відділ – сектор⁸¹. Але більшість відділів зберегли як свою фахову спеціалізацію, так і основний кадровий склад. У лютому 1983 р. в інституті було створено відділення історико-краєзнавчих досліджень у складі двох відділів – наукового забезпечення багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури СРСР по Українській РСР» та історичного краєзнавства⁸². Зрештою станом на травень 1985 р. організаційна структура інституту, заснована на триланковій системі (відділення – відділи – сектори), складалася із 2 відділень, 14 відділів і низки секторів⁸³.

Утім певні успіхи й досягнення інституту за радянської доби розгорталися в умовах інституціональної стагнації академічної науки, котра підлаштовувалася, точніше синхронізувалася з тотальною стагнацією всього суспільства. Водночас побутувала інерційність культурних, освітніх, дослідницьких практик, яка простежувалася навіть у знакових ідеологічних і меморіальних заходах, як-от 325-річчя «возз'єднання» України з Росією, котре відзначалося 1979 р. За споминами О.Апанович, яка брала активну участь в ювілейних заходах 1954 р., кампанія 1979 р. не була навіть тінню того бундючного та помпезного 300-ліття «возз'єднання»⁸⁴.

Таким чином, українська радянська історіографія розвивалася в межах жорсткої, нав'язаної ієрархічно-вертикальної моделі республіканської науки як «паралельної» чи доповнюючої варіації російсько-радянського історієписання та провідних столичних інституціональних осередків, передусім в АН СРСР. Саме цей провінційний статус і визначав/диктував як базові алгоритми розвитку республіканського інституту, так і відповідні організаційні взірці й типові інституціональні рішення.

Позитивні зрушення першої половини 1980-х рр. мали доволі обмежений характер, але найголовніше те, що вони ширилися в координатах республіканської науки, себто українського радянського історієписання як своерідного

⁸⁰ Звіт Інституту історії АН УРСР про наукову діяльність в 1978 р. // Там само. – Спр.1154. – Арк.64–65.

⁸¹ Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.492.

⁸² Звіт про діяльність Інституту історії АН УРСР за 1983 р. // НА ПУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1507. – Арк.85.

⁸³ Статистичний звіт про чисельність і склад кадрів [по Інституту історії АН УРСР] за 1985 р. // Там само. – Спр.1683. – Арк.47.

⁸⁴ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1. – К., 2004. – С.110.

супутника загальносоюзної, точніше російсько-радянської історіографії. Це суттєво нівелювало/спрощувало горизонт концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій, що здебільшого тяжіли до одноманітного й уніфікованого конструювання та представлення історії України у форматі республіканської минувшини.

Нові виклики та перспективи постали перед Інститутом історії АН УРСР (від листопада 1990 р. – Інститут історії України) за доби ініційованої М.Горбачовим «перебудови», розпаду СРСР та етнополітичного ренесансу країн Східної й Центральної Європи на рубежі 1980–1990-х рр. Від 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення низки історичних особистостей під гаслом реабілітації та повернення імен, упровадження вибіркової й поміркованої критики партійної політики за доби сталінізму, так званих «викривлень», «спотворень», «перекручень» і т. п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, а зрештою повне зняття ідеологічних заборон доволі швидко призвело до первісного усвідомлення величезних провалів і лакун (що їх афористично охрестили «білими плямами») в пануючій радянській репрезентації історій народів СРСР, зокрема українського. Із суверенізацією радянських республік 1989–1991 рр. розпочалося висунення низки альтернативних візій не тільки з обсягу окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – так званих «білих полів» національної минувшини: переосмислення феномену Української козацької держави XVII–XVIII ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», Голодомору 1932–1933 рр. та ін. Своєрідним експериментальним форматом наукових видань тієї перехідної доби стали «Історичні зошити», започатковані Інститутом історії АН УРСР у 1988 р. У цій інститутській серії порушувалися та намічались різноманітні проблеми української історії, котрі спотворювалися, замовчувалися чи-то ігнорувалися за радянських часів.

Споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину в річищі навіть модифікованого радянського «великого тексту». Так чи інакше, на рубежі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу історії актуалізувала запит на «капітальний ремонт» чи й повний демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України.

Подальший розпад СРСР, який набув незворотного характеру після серпневого путчу 1991 р., спричинився до кардинальної трансформації соціокультурних передумов й інтелектуальних устремлінь. В українській пострадянській історіографії склалася пізнавальна ситуація своєрідного методологічного вакууму, точніше хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази національних історій. Більше того, творення державних інститутів на пострадянському просторі згенерувало потужні соціо- та

етнокультурні запити до наукової спільноти, котрі швидко піднесли легітимізаційну функцію історичної науки, тобто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсах.

Провідний тренд, який визначав основні тенденції українського історієписання впродовж 1990-х рр., було пов'язано з «новим відкриттям», точніше «перевідкриттям» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних студій. Деякі з таких історичних розвідок мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі, зокрема на освітній ниві. Хвиля перевидань спричинила самотутню романтизацію української минувшини, зокрема повсюдне захоплення її просторово-часовим колоритом. Методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимізаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини стали підґрунтям, на якому постали головні напрями українського історієписання 1990-х рр.

Та незважаючи на складні економічні й соціальні обставини 1990-х рр., співробітники академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотутніх історичних наративів⁸⁵. Зокрема постали масштабні, полівимірні концептуалізації низки епох, які перебували на маргінесах радянської історіографії чи взагалі не розглядалися в її межах, як-от доба Української національної революції 1648–1676 рр., епоха українського Відродження ХІХ ст., голод 1921–1923 та 1946–1947 рр., Голодомор 1932–1933 рр., низка інших. Упродовж 1990-х рр. в Інституті історії України НАНУ кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Саме у цей час інститут у співпраці з архівними установами спричинився до підготовки та видання багатьох збірників документів і матеріалів, які істотно збагатили джерельну базу вітчизняної історії. Урешті, слід згадати про багатотомний проект «Україна крізь віки», де поєдналися самотутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини⁸⁶.

Таким чином, упродовж 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, яких заступили національні візії. Слід підкреслити, що вперше у ХХ ст. саме ці візії постали як домінуючі конструкції на пострадянському просторі, насамперед відіграли важливу роль у формуванні українського культурного поля.

Поважну та навіть вирішальну роль відіграли науковці інституту в роботі й написанні підручників і посібників з історії України. Саме тут було нагромаджено та акумульовано розмаїтий досвід з адаптації фундаментальних історичних знань з усіх періодів української минувшини до актуальних потреб історичної дидактики. Суттєве досягнення історичної дидактики у цей період полягало у формуванні навколо підручників супровідних методично-навчальних комплектів видань як для учнів, так і вчителів. Більше того, упродовж

⁸⁵ Історія України: Нове бачення / Під ред. В.А.Смолія. – Т.1. – К., 1995. – 350 с.; Т.2. – К., 1996. – 494 с.; Історія України / За ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – 422 с.

⁸⁶ Україна крізь віки / Загальна ред. В.А.Смолія. – Т.1–15. – К., 1998–1999.

1990 – на початку 2000-х рр. Україна спромоглася створити завершену модель національної історичної дидактики, в якій чільне місце посіли розробки співробітників інституту.

Від кінця 1990-х рр. розгортаються дискусії щодо студіювання та представлення національних історій, зокрема їх методологічних і теоретичних засад. Ба більше, 2000-ні рр. сформували новітню палітру викликів, пов'язаних із настроями тотального скептицизму, привнесеного західними інтелектуальними новаціями й пропозиціями щодо пізнавальних перспектив і можливостей конструювання національної історії.

У нове століття інститут увійшов із багатьма капітальними студіями, як-от «Історія українського селянства» (2006 р., т.1–2), «Історія українського козацтва» (2006 р., т.1–2), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т.1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т.1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011–2012 р., кн.1–2), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси» (2011 р., кн.1–2), «Велика війна 1914–1918 і Україна» (2014–2015 рр., кн.1–2) та ін.

Упродовж 2000-х рр. було започатковано альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002 р.), альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (від 2002 р.), альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (від 2005 р.), збірники «Чорноморська минувшина» (від 2006 р.), «Регіональна історія України» (від 2007 р.), «Україна Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009 р.), «Чорноморський літопис» (від 2010 р.) та ін. Було ініційовано розробку ряду нових наукових напрямів, які тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників, передусім студії з інтелектуальної, соціальної й культурної історії, історії понять, дослідження у сфері литуаністики (історії Великого князівства Литовського), сходознавства.

2014 р. добігла кінця пострадянська доба. Контури прийдешньої епохи проступають лише у загальних рисах. Отож на часі пошук новітньої конфігурації політики знання з кардинальною переміною віх, передусім відмовою від морально-повчальних дискурсів і настанов, які волею-неволею повертають нас до рудиментів радянської доби. Адже глобалістичні тенденції «постісторії» у жодному разі не скасували нагальних потреб представлення країни/нації/держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема наукових проєкцій її минувшини. Ідеться про антропологічні, мультикультурні, багатовимірні, полінаціональні й регіональні стратегії представлення історії України, але як нашої єдиної та спільної територіальної минувшини.

Нині в інституті триває розробка нових форматів представлення нашої минувшини. На базі фундаментальної десятитомної «Енциклопедії історії України» (2003–2013 рр.; понад 1050 обл.-вид. арк.) проводяться підготовчі заходи зі створення мультимедійного енциклопедичного ресурсу з історії України як загальноосвітнього та культурного компендіуму історичних знань у форматі швидких довідок, що мають задовольняти найрізноманітніші пошукові запити. Ще один важливий проєкт започатковано в інституті впродовж 2014–2016 рр. у новій книжковій серії «Студії з регіональної історії», у рамках якої опубліковано ряд оригінальних досліджень з історії Південної та Східної

України, а також праці з історичної регіоналістики. Ініціюються нові проекти у сфері наукової популяризації. Масштабна й різнопланова робота провадиться у царині опрацювання web-ресурсів, зокрема інтенсивно наповнюється сайт Інституту історії України НАНУ⁸⁷. На цьому ресурсі, одному з найбільших з української минувшини у Всесвітній мережі, подається всебічна інформація про діяльність інституції, її структурних підрозділів та співробітників. Для оперативного інформування громадськості й наукової спільноти про сьогоднішнє, проекти установи у соціальній мережі «Фейсбук» створено спеціальну сторінку⁸⁸. У співпраці з науковцями інших інституцій до 150-річчя від дня народження М.Грушевського розпочато роботу над відкритим е-архівом (О.Юркова, І.Гирич, С.Панькова, Г.Кондаурова), присвяченим найвидатнішому українському історикові⁸⁹. Цей багатообіцяючий проект дозволить зосередити в одному місці всі тексти М.Грушевського й інформаційні ресурси, в яких висвітлюється його життя та наукова творчість. До 80-річчя академічного Інституту історії України започатковано серію видань «Студії з інституціональної історії», в якій найближчим часом має вийти низка монографічних досліджень, збірок документів і бібліографічних покажчиків.

Складні реалії сучасного буття актуалізують пошук новітніх шляхів і моделей розвитку сучасного українського історієписання, зокрема функціонування та життя Інституту історії України НАН України як інституціонального міні-простору наукової праці й комунікації академічних істориків.

⁸⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua>. Нині триває робота з його кардинального оновлення.

⁸⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua>

⁸⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/>

This article covers the main periods of institutional and intellectual history of the Institute of History of Ukraine in the main context of the history of knowledge of Ukrainian historical science in 20th – early 21st centuries. Also lightens up the changes and transformations of images and conceptualizations of national past associated with scientific studies in academic institute.

Keywords: *Institute of History of Ukraine, Ukrainian historiography, institutional history, intellectual history, history of the historical science.*

